

УДК 331.5

І. А. Жук,

к. е. н., с. н. с., старший науковий співробітник відділу соціальних проблем ринку праці, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, м. Київ

ГЛОБАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ РОБОЧОЇ СИЛИ

I. Zhuk,

Ph.D. in economics, senior researcher, senior research worker of department of social problems of labour-market, Institute of demography and social survey is the name of M.V.Ptukha NAS of Ukraine, Kyiv

GLOBAL BENCHMARKS FOR THE DEVELOPMENT OF THE COMPETITIVENESS OF THE WORKFORCE

У статті досліджено сучасний стан та тенденції зміни конкурентоспроможності робочої сили. Проведено аналіз чинників впливу на формування та підвищення конкурентоспроможності робочої сили. Досліджено проблеми професійної та вищої освіти в Україні. Розроблено шляхи вдосконалення вітчизняної системи підготовки кваліфікованих кадрів для традиційних галузей і виробництв та визначено пріоритетні напрями підвищення конкурентоспроможності робочої сили у контексті трансформаційних змін.

The article examines the current state and trends of changes in the competitiveness of labor force. The analysis of the factors influencing the formation and increase of the competitiveness of the labor force is carried out. The problems of professional and higher education in Ukraine are investigated. The ways of improving the domestic system of qualified personnel training for traditional industries and industries have been developed, and priority directions of increasing the competitiveness of labor force in the context of transformational changes are identified.

Ключові слова: ринок праці, робоча сила, конкурентоспроможність робочої сили, інноваційні перспективи, інституційне забезпечення.

Key words: labor market, labor force, labor force competitiveness, innovation perspective, institutional support.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Велике значення на сучасному етапі модернізації економіки приділяється ринку праці і соціальній сфері в цілому, без всебічного врахування і розвитку конкурентоспроможності яких неможливе становлення демократичного суспільства та здійснення науково-технічного прогресу. Ринок праці не можна розглядати ізольовано від економічної системи в цілому, оскільки вони тісно взаємодіють, а людський фактор стає рушійною силою економічного прогресу.

Підвищення конкурентоспроможності робочої сили, незалежно від сформованих соціально-економічних умов — складний і тривалий процес. Успішність його реалізації багато в чому залежить від наявності стратегічного плану координації ринку праці, який контролюється державою. Здійснення єдиної державної політики у сфері регулювання кількісних і якісних показників ринку робочої сили і коригування генеральної лінії його розвитку значною мірою зумовлює основні тенденції зміни галузевої і соціально-економічної структури суспільного виробництва в тривалій перспективі. Відтак аналіз основних показників сучасного стану та тенденцій

зміни конкурентоспроможності робочої сили в Україні, а також визначення першочергових завдань у напрямі її покращення, є необхідністю.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретико-методологічні засади конкуренції у сфері праці, її динаміку, сучасні форми, особливості глобального конкурентного середовища на ринку праці, формування новітніх заходів і забезпечення конкурентних переваг досліджувалися як українськими, так і зарубіжними вченими, зокрема: Дж.М. Кейнсом, А. Маршаллом, М. Фрідменном. С.І. Бандуром, В.В. Близнюк, О.А. Грішнвою, Т.А. Заяць, Е.М. Лібановою, Л.С. Лісгор, В.В. Онікієнко та іншими.

Однак, попри наявність необхідного теоретико-методологічного базису та понятійного апарату досліджуваної проблематики, окремі теоретичні та методичні питання, що стосуються конкурентоспроможності робочої сили, у нашій країні залишаються вирішеними недостатньо й вимагають подальшого дослідження.

Таблиця 1. Індекс глобальної конкурентоспроможності України за окремими показниками

Індекс глобальної конкурентоспроможності (позиції України)	2014/2015 (144 країни)	2015/2016 (140 країн)	2016/2017 (138 країн)
	76	79	85
Вища освіта і професійна підготовка	40	34	33
Частка освіти:	14	14	11
- зарахування до закладів середньої освіти;	41	39	53
- зарахування до закладів вищої освіти	13	14	11
Якість освіти:	65	46	46
- якість освітньої системи;	72	54	56
- якість математичної та природничої освіти;	30	38	27
- якість шкіл менеджменту;	88	87	93
- доступ до Інтернету в школах	67	44	35
Навчання за місцем роботи:	88	74	85
- доступність спеціалізованих науково-дослідних і навчальних закладів;	84	78	77
- ступінь підготовки персоналу	92	74	94
Ефективність ринку праці	80	56	73
Гнучкість:	89	66	73
- гнучкість визначення заробітної плати;	77	71	81
- вплив оподаткування на стимули до роботи	135	121	124
Використання талантів:	70	58	69
- здатність країни утримувати таланти;	132	114	127
- здатність країни залучати таланти	130	97	93

Джерело: [1].

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є формування підґрунтя для дослідження конкурентоспроможності робочої сили та обґрунтування пріоритетних напрямів її підвищення у контексті трансформаційних змін.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Важливим орієнтиром гармонійної інтеграції економіки країни в глобальне економічне середовище стає підвищення національної конкурентоспроможності. Своєчасне реагування на технічні, економічні, інформаційні зміни, що відбуваються у світі на рівні підприємств і на рівні країн, забезпечує підтримання конкурентних переваг країни, які гарантують можливість виробляти товари та послуги, що задовольняють потреби світового ринку.

Перспективна орієнтація на висококваліфіковану працю в умовах української економіки обумовлюється її відносно високою вартістю порівняно з багатьма країнами, що динамічно розвиваються (наприклад, державами Східної Азії) і тенденцією скорочення її чисельного складу в найближчому майбутньому. Враховуючи постійне відставання темпів приросту заробітної плати у порівнянні з індексом споживчих цін, подібні втрати буде неможливо усунути за рахунок імміграційних процесів ні в якісній, ні в кількісній складовій. Отже, однією з ключових проблем українського ринку праці в найближчій перспективі лишатиметься неухильне скорочення сукупної пропозиції національної робочої сили.

У такій ситуації пріоритетними напрямками використання праці повинні стати ті, які забезпечують високі показники її продуктивності на підставі перерозподілу трудового потенціалу між основними сегментами економіки. В цьому випадку правомірно чекати скорочення ділової активності в галузях економіки, заснованих на використанні слабо механізованої та ручної праці і поступового їх витіснення системою взаємопов'язаних інноваційних виробничих комплексів.

Рівень конкурентоспроможності визначає позицію країни в глобальному економічному просторі, демон-

струє її шанси вижити в умовах жорсткої гіперконкуренції. За даними Індексу глобальної конкурентоспроможності у 2016 році, Україна посіла 85-е місце серед 138 країн світу, втративши за рік шість позицій (у попередньому рейтингу займала 79-у позицію) [1, с. 7]. Вже традиційно, рейтинг очолили Швейцарія та Сінгапур. До десятки найконкурентоспроможніших увійшли США, Нідерланди, Німеччина, Швеція, Великобританія, Японія, Гонконг та Фінляндія.

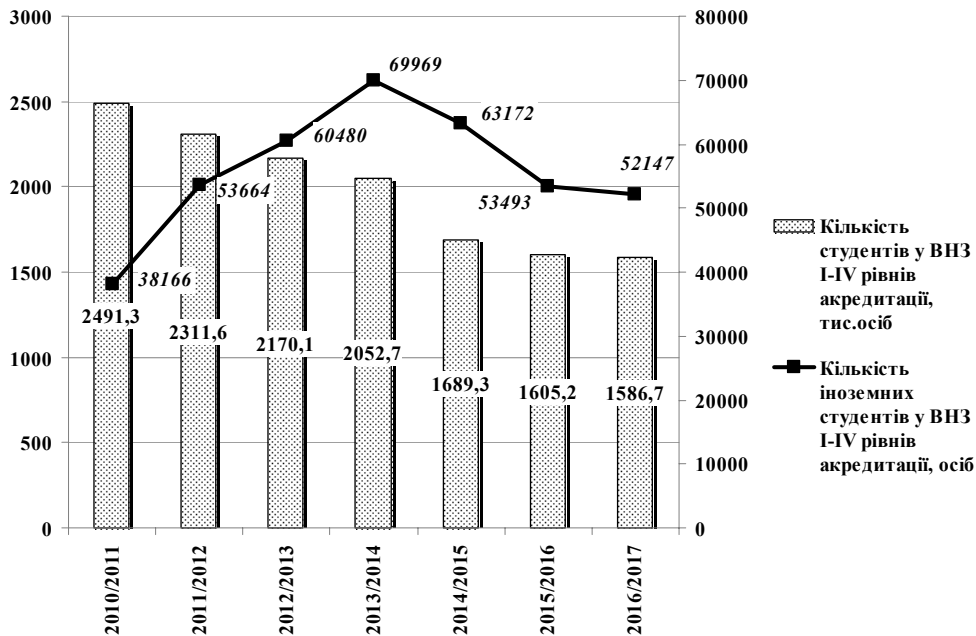
Згідно з даними рейтингу, Україна погіршила свої позиції у 7 з 12 основних показників. Найбільше нами втрачено (мінус 17 пунктів) за складовою "Ефективність ринку праці", втрачено позиції за показниками, що характеризують зарахування до закладів середньої освіти, навчання за місцем роботи, гнучкість визначення заробітної плати, здатність країни утримувати таланти (табл. 1).

У 2016 році Національна академія наук та її підрозділи загалом отримали всього 0,81% від ВВП. Лідером світового рейтингу є США — там на науково-дослідну роботу виділяють 2,7% від ВВП — \$405 млрд. Друге місце з показником 2,08% від ВВП або \$338 млрд займає Китай. Трійку лідерів замикає Японія — 3,67% або \$160 млрд. Загальний рейтинг країн показує, що лідери світового науково-технічного прогресу вкладають у дослідження стільки ж грошей, скільки 70 інших країн, що входять у рейтинг.

Аналітики відзначають, що існуюча в Україні фінансова політика, що стосується наукових досліджень призвела до того, що в нашій країні за роки незалежності в 3,3 рази знизилася чисельність співробітників в сфері інновацій. В США і Західній Європі, тим часом, цей показник виріс у 2 рази, у Південно-Східній Азії — в 1,4 рази [2, с. 12].

По числу дослідників на 1 млн жителів ми поступаємося не тільки азійським тиграм або скандинавським країнам, а й своїм сусідам — Польщі, Словаччині, Угорщині, Чехії.

Також у 3,5 рази знизилася кількість дослідників в галузі технічних наук — при цьому, їх кількість збільшилася в політичних науках у 5,6 разів, в юридичних — в

Рис. 1. Динаміка чисельності студентів в цілому та іноземних студентів у ВНЗ I–IV рівнів акредитації України у 2010–2017 рр.

* Дані з 2014/2015 р. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.
Джерело: [5].

3,5 рази. Освоєння нових видів техніки в Україні знизлося в 14,3 разів, у 5 разів (з 56% до 11,2%) скоротилася частка інноваційно-активних промислових підприємств (в ЄС цей показник у середньому 60%).

Загальний приріст ВВП за рахунок введення нових технологій в Україні складає 0,7%, тоді як у розвинених країнах цей показник коливається в районі 60–90%.

В економіці розвинених країн світу експорт освітніх послуг стає однією з важливих статей доходу. Освітні установи США, які підтримуються національним урядом, контролюють близько 30% ринку освітніх послуг, зі щорічним доходом около 17 млрд дол. Причому після завершення навчання більше половини студентів залишаються в країні, поповнюючи американський ринок праці висококваліфікованими фахівцями. Ядро міжнародного ринку НДДКР формують КНР (61,8%), США (41,2%), Індія (29,4%), Японія (14,7%) та Великобританія (13,2%) [3]. Україна належить до країн периферії міжнародного ринку знань. При цьому виникає суперечність між сформованим доволі високим освітнім і науковим потенціалом країни та нерозвинутістю інституційних і економічних механізмів функціонування ринку знань. Проблему поглиблює формування загальноєвропейського ринку знань, основою якого є інтеграція національних освітніх систем і створення міжнародних мереж, що підвищують мобільність міжкраїнних потоків молоді та студентів. Через це входження України в європейський та світовий ринки значною мірою залежить від здатності продукувати й використовувати знання для забезпечення внутрішнього і зовнішнього ринків достатньою кількістю конкурентоспроможних продуктів та товарів.

Основним сегментом міжнародного ринку освітніх послуг є програми вищої освіти. За оцінками Організації

з економічного співробітництва та розвитку (OECD), зараз у світі близько 140 млн студентів проходять навчання в 36000 вищих навчальних закладах. За прогнозами експертів, через 10 років число студентів подвоїться, значною мірою за рахунок збільшення числа тих, хто отримує вищу освіту в Азії і Європі. Під впливом процесів глобалізації кількість студентів, які обирають навчання поза межами своєї країни, продовжує зростати [4].

Україна поступово об'єднується з єдиною світовою освітньою системою через вступ до міжнародних організацій, приєднання до декларацій та спільних угод провідних країн світу. Вступ України до Світової організації торгівлі та прийняття основних положень Генеральної угоди про торгівлю послугами, приєднання до Лісабонської конвенції, Сорбонської декларації та Болонської системи значно наблизили Україну до загальносвітових тенденцій у сфері вищої освіти. Наведена на рис. 2 динаміка чисельності студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації України свідчить про тенденції їх зниження в цілому протягом останніх років (1586,7 тис. осіб у 2016/17 н. р. порівняно з значенням у 2010/11 н. р. — 2491,3 тис. осіб) та водночас зростання чисельності іноземних студентів (52,1 тис. осіб у 2016/17 н. р.) (рис. 1). Це підтверджує той факт, що нарощення обсягів експорту освітніх послуг виконує компенсаторну функцію та є одним із вагомих чинників збереження потенціалу вищої освіти України за умов демографічно обумовленого скорочення контингенту студентів на внутрішньому ринку освітніх послуг.

Навіть за умови цілеспрямованої генерації в рамках системи вищої освіти творчих перспективних молодих кадрів, здатних пропонувати все нові і нові технічні рішення, модернізація економіки буде неможлива без паралельного навчання фахівців прикладних наук і сфер

Рис. 2. Динаміка чисельності прийнятих студентів у ВНЗ I—II та ВНЗ III—IV рівнів акредитації України у 2004–2014 рр.

* Дані за 2014 р. без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Джерело: [5].

діяльності, здатних використовувати нестандартні ідеї на практиці. Все це вимагає модифікації не стільки профілю основних спеціальностей, на які повинна орієнтуватися система вузівської підготовки, скільки видозмінення існуючих досі форм науково-технічної творчості студентів та організації їх професійної діяльності.

Зауважимо, що крім розробки програм з розвитку системи освіти відповідно до поточних потреб національної економіки, необхідна її орієнтація та перспективні цілі. Перехід до так званої "випереджаючої" освіти відповідає критеріям інноваційного розвитку економічних систем і дозволить готувати фахівців для високотехнологічних виробничих комплексів. Державна підтримка талановитих учених, аспірантів і студентів дозволить підняти вищу освіту на якісно вищий рівень розвитку і сформувати сприятливе середовище для посилення інноваційного потенціалу країни.

На наш погляд, система професійної освіти має набуту більш чітку спрямованість на забезпечення потреб в кваліфікованій робочій силі для основних секторів економіки. Співпраця ВНЗ з великими промисловими підприємствами та науково-дослідними осередками необхідна як з точки зору надання цільового характеру освітньому процесу, працевлаштування та стажування перспективних студентів у межах інноваційних виробничих комплексів, так і для внесення коректив у сам навчальний процес, навчальні програми, рекомендовані переліки спеціальної літератури та інше.

Масовий характер вищої освіти, що склався на сьогодні, лише знецінює її статус, у той час як ще менше двох десятиліть тому вона позиціонувалася як головна конкурентна перевага ринку праці. Згідно з офіційною статистикою, в Україні на початок 2017 року функціонувало 370 коледжів, технікумів, училищ та 287 університетів, академій, інститутів. Чисельність прийнятих в українські ВНЗ студентів в останнє десятиліття перебуває на високому рівні, хоча в останні роки тенденція змінилася на спад (рис. 2). Таку динаміку можна пояснити як

впливом глобальної фінансово-економічної кризи, так і самокоригуванням вітчизняного ринку послуг вищої освіти, у відповідь на зміни макроекономічної кон'юнктури в країні і трансформацію національного ринку праці.

Таку національну структуру підготовки фахівців неможливо назвати ефективною, оскільки вона не відображає реальних потреб українського ринку праці та зумовлює неспроможність багатьох випускників університетів знайти для себе перше робоче місце за спеціальністю після завершення навчання, а відтак — високий рівень безробіття серед молоді.

За оцінками соціологів, за отриманою спеціальністю працевлаштовуються не більше 40% випускників вищих навчальних закладів, що свідчить про відсутність попиту національної економічної системи на працівників у відповідних сферах діяльності. Здебільшого це характерно для випускників популярних на сьогодні економічних, соціологічних і юридичних інститутів.

Необхідність модернізації та якісного удосконалення структури зайнятості визначається особливостями сучасного стану соціальної сфери. Ці заходи, в першу чергу, повинні базуватися на вдосконаленні вітчизняної системи підготовки кваліфікованих кадрів для традиційних галузей і виробництв, а також на поширенні її механізмів на нові сфери господарювання (рис. 3).

На наш погляд, освіта, що носить безперервний характер, буде основою підтримки та розвитку людського потенціалу суспільства. За умови його орієнтації на інноваційну активність і дієву участь у всіх стадіях розвитку інноваційної системи можливе посилення сприйнятливості праці до новітніх тенденцій економічного розвитку. При цьому, чим раніше здійснюються інвестиції в людину, тим до більшого сумарного і довготривалого ефекту вони призводять, оскільки працездатний період носія інтелектуального капіталу є вирішальним чинником при визначенні віддачі від його інвестування.

Окрім необхідності підвищення якості освіти фахівців в інноваційних секторах економіки, на що неодно-

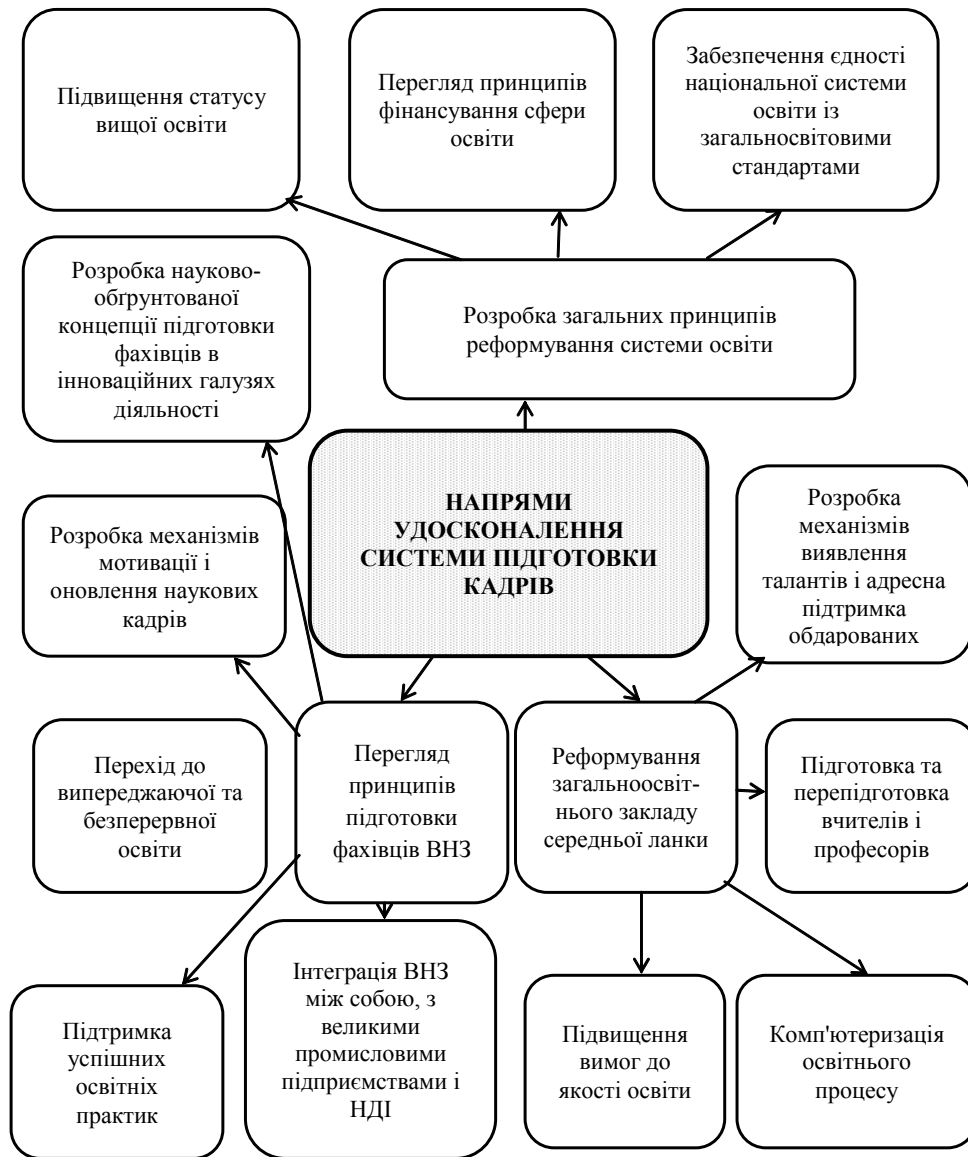

Рис. 3. Напрями удосконалення системи підготовки кадрів

разово було наголошено вище, слід розширити і вдосконалити систему підготовки кадрів для сільського господарства. Вже зараз переважне право на вступ у відповідні ВНЗ країни мають жителі сільських населених пунктів, проте більшість з них після закінчення вузу вважають за краще працевлаштуватися в промислово розвинених містах без урахування специфіки отриманої освіти, що обумовлює неефективність і вкрай витратний характер даної системи. Зрозуміло, повністю виключити подібну тенденцію неможливо, однак її можна скоротити шляхом більш тісної прив'язки існуючих сільськогосподарських ВНЗ до підприємств аграрного сектора економіки, тобто через надання системі освіти яскраво вираженого цільового характеру.

Особливу увагу також необхідно приділити загальноосвітнім закладам середньої ланки, які готують базис для подальшої реструктуризації зайнятості. Необхідно підвищувати вимоги до якості освіти в школах, забезпечувати їх сучасними засобами інформаційних технологій, приділяти більше уваги системі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних

кадрів. Спроба запровадити єдині стандарти в загальноосвітні заклади поки не принесла значних позитивних результатів, а, навпаки, викликає занепокоєння в посиленні формального підходу в навчанні, спрямованого лише на підготовку майбутніх фахівців до ЗНО, що негативно позначається на глибині і якості отримуваних знань.

Одним із напрямів освітньої політики повинна стати адресна підтримка обдарованих дітей незалежно від соціального середовища їх походження, створення оптимальних умов для реалізації творчого потенціалу молоді та закріплення механізмів пільгового зарахування талановитих абітурієнтів до кращих ВНЗ країни. Існуючі нині урядові ініціативи, пов'язані з фінансуванням освіти, зачіпають лише незначний спектр перерахованих проблем і повинні набути більш масовий і відкритий характер.

Закордонною практикою накопичено великий досвід з виявлення талантів, які є головним елементом національного надбання. Так, Міжнародні асоціації по обдарованим дітям вдаються до суттєвих кроків по ство-

ренню найбільш сприятливих умов для розвитку нересічних здібностей дітей та молоді. Головними агентами міжнародної співпраці виступають міжнародні та національні організації у сфері освіти обдарованих і талановитих, зокрема Всесвітня рада сприяння освіті обдарованих та талановитих дітей (World Council for Gifted and Talented Children — WCGTC), Європейська рада з високих здібностей (European Council for High Ability — ECHA), Національна асоціація обдарованих дітей, США (National Association for Gifted Children (NAGC) USA), Національна асоціація обдарованих дітей, Великобританія (National Association for Gifted Children (NAGC) UK), Асоціація талановитих (The Association for the Gifted — TAG), Національне товариство обдарованих і талановитих (National Society for the Gifted and Talented), Національний дослідний центр з обдарованості та таланту (The National Research Center on Gifted and Talented — NRC/Gt) тощо. У США чималі кошти виділяються на вивчення феномену обдарованості і існує налагоджений механізм відстеження великими державними і приватними корпораціями талановитих студентів, яким надаються пільгові умови з працевлаштування з перспективою кар'єрного росту.

Реформування системи освіти в Україні також має здійснюватися з урахуванням вимог, що пред'являються особливостями посилення конкурентоспроможності. Її інституційний каркас, заснований на наданні освітніх послуг в рамках системи початкового, загального середнього, професійно-технічного і вищого рівня, має доповнюватися комплексними програмами перепідготовки та навчання без відриву від виробництва, а також різними формами нетрадиційної професійної освіти, що додають яскраво вираженої практичної спрямованості в протиположності традиційної академічності.

На розвиток і формування конкурентоспроможності робочої сили країни безпосередньо впливає стан соціальної сфери, в тому числі такі її аспекти як середня тривалість життя, забезпеченість житловими умовами, рівень злочинності тощо. Без подолання масової бідності населення та зниження соціальної напруженості позитивні зміни в економіці країни також неможливі. Незважаючи на нібито економічну нерентабельність соціальних витрат, зокрема, пов'язаних з наданням додаткових соціальних гарантій у сфері медичних та освітніх послуг, вони є не тільки обов'язковою функцією будь-якої держави, але і дієвим інструментом подолання структурної економічної кризи, оскільки відновлюють належний рівень споживання, а отже, і попит на продукцію більшої частини галузей економіки.

Інвестиції в людський капітал є не менш значущою передумовою економічного зростання, ніж вкладання в матеріальні активи, оскільки подібно речовим елементам основних фондів підприємства вони зазнають морального і фізичного зношення і збільшуються пропорційно обсягу вкладень. Небажання держави здійснювати значні вливання в соціальний розвиток країни, науку і освіту пояснюється значним періодом їх окупності. Так, якщо інвестиції у найбільш довгострокові інфраструктурні проекти дають позитивні результати максимум через 10—15 років, то вкладення в людський капітал — лише зі зміною поколінь, тобто через 25—30 років. Однак подальше примноження національного багатства

можливе лише при більш повному задоволенні потреб населення в основних засобах життєзабезпечення, без поліпшення рівня яких подальше вдосконалення якого і розширення кількісного складу трудових та інтелектуальних ресурсів є нездійсненними.

ВИСНОВКИ

Таким чином, збереження та примноження конкурентних переваг української економіки, у тому числі пов'язаних з високим кваліфікаційним та освітнім рівнем трудового потенціалу, важливе не лише з точки зору поліпшення показників продуктивності праці та конкурентоспроможності робочої сили, а й з позиції інституційної складової економічної структури, що охоплює системи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення.

Література:

1. The World Economic Forum /Всесвітній економічний форум. Індекс глобальної конкурентоспроможності 2016-2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport-2016-2017_FINAL.pdf
2. Мазур А. Наука України. Цифры, факты и проблемы [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.kt.kharkov.ua/upload/file
3. Global Flow of Tertiary-Level Students [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx>
4. Bhandari R., Belyavina R. and Gutierrez R. Student and the Internationalization of Higher Education: National Policies and Strategies from Six World Regions. Institute of International Education, New York, 2014.
5. Офіційний веб-портал Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

References:

1. The official site of the World Economic Forum (2016) "The Global Competitiveness Report 2016-2017", available at: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf (Accessed 28 September 2016).
2. Mazur, A. (2014), "Nauka Ukrainy", Cifry, fakty i problemy, [Online], available at: http://www.kt.kharkov.ua/_upload/file/-/nauka_ukrainy.pdf (Accessed September 2016).
3. The official site of UNESCO (2016), "Global Flow of Tertiary-Level Students", available at: <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx>
4. Bhandari, R. Belyavina, R. and Gutierrez, R. (2014), "Student and the Internationalization of Higher Education: National Policies and Strategies from Six World Regions", Institute of International Education, New York, pp. 28—35.
5. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2017), available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed October 2017).

Стаття надійшла до редакції 17.11. 2017 р.